

Γεωργίου Μπαμπινιώτη

Καθηγητού της Γλωσσολογίας
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γλωσσολογία και Λογοτεχνία

Από την τεχνική στην τέχνη του λόγου

«Δέν είναι καθόλου παράδοξο πως η σύγχρονη επιστημονική, συμπεριλαμβανομένης και της στατιστικής, γλωσσολογία αποδεικνύεται πραγματικά αποκαλυπτική όταν εφαρμόζεται στην μελέτη της λογοτεχνίας· καθόλου παράδοξο τουλάχιστον για όποιον μελετά την γλώσσα με σοβαρότητα, αφού ακριβώς ή σπουδή της γλώσσας περισσότερο απ' ό,τιδήποτε άλλο αποδεικνύει τον τεχνητό χαρακτήρα της διχοτομίας μεταξύ τέχνης και επιστήμης».

M.A.K. Halliday

(Descriptive Linguistics in Literary Studies: 1970. 69)

Β' έκδοση - Αθήνα 1991

Περιεχόμενα

Πρόλογος	11
Προλογικό σημείωμα β' εκδόσεως	17
1. Γλωσσολογία και Λογοτεχνία: Τεχνική και τέχνη του λόγου	19
2. 'Η μοναδικότητα της λέξεως	77
3. 'Η έννοια του ύφους	101
4. 'Η δημιουργικότητα στην γλώσσα: Το ξεπέραςμα των φραγμών της συμβατικής γλώσσας	137
5. 'Η σημασιολογία στην ποίηση	171
6. Καθολικές δομές της λογοτεχνικής σημειολογίας: Κείμενο και κειμενικές λειτουργίες	185
7. 'Η λειτουργία της στίξεως στο κείμενο: 'Η πολυσημία της α-στιξίας σ' ένα κείμενο του Ελύτη	205
8. Σύγχρονη σημασιολογία: Από την πρόταση στο κείμενο	221
9. Από τη λέξη στο κείμενο	235
10. 'Η ανάλυση του ποιήματος ως επικοινωνικής πράξεως: Κειμενογλωσσολογική προσέγγιση	245
11. Γλώσσα και ποίηση	257

6

Καθολικές δομές της λογοτεχνικής σημειολογίας

Κείμενο και κειμενικές λειτουργίες

«Μερικά τουλάχιστον σταθερά χαρακτηριστικά της ποιητικής μορφής εξαρτώνται από την ίδια την δομή της γλώσσας. Η εγγενής δομή της γλώσσας, ή πρώτη ύλη της ποιήσεως, μεταφέρεται στην ποίηση. Λόγω της φύσεως των δομικών σχημάτων που συνδέονται με την ποίηση, οι δομές που χρησιμοποιούνται σ' αυτήν είναι κυρίως εκείνες που είναι καθολικές μάλλον κι όχι χαρακτηριστικές μιας συγκεκριμένης γλώσσας. Γι' αυτό και τα κοινά σημεία γραμματικής και ποιήσεως εξηγούν, τουλάχιστον εν μέρει, την καθολικότητα της ποιητικής μορφής».

Paul Kiparsky

(*The role of Linguistics in a theory of poetry*: D. Freeman (εκδ.) 1981, 22)

Η μελέτη αυτή αναφέρεται ιδιαίτερα στις λειτουργίες της γλώσσας του λογοτεχνικού κειμένου, στην λογοτεχνική σημειολογία. Ειδικότερα εξετάζονται τα εξής θέματα:

α) Οι γενικές λειτουργίες της γλωσσικής επικοινωνίας (της «γλωσσικής σημειολογίας»), όπως έχουν προσδιοριστεί από τον Jakobson, και οι γλωσσικές λειτουργίες που συνδέονται με το κείμενο («κειμενικές λειτουργίες» ή «λειτουργίες της λογοτεχνικής σημειολογίας»), όπως καθορίζονται εδώ. Οι διαφορές στον προσδιορισμό των αντιστοιχίων λειτουργιών είναι ουσιώδεις, γιατί διαφέρει και η σκοπιά από την οποία εξετάζονται.

β) Ειδικότερος λόγος γίνεται για την «δια-κειμενική» (η «ποιητική») λειτουργία. Τα συστατικά της λειτουργίας αυτής είναι επιλογές και αποκλίσεις που πραγματοποιούνται στο πέρασμα από τον λόγο στην όμιλία, συζεύξεις δηλ. η συνθέσεις στοιχείων που επιτελούνται στην μετάβαση από το παραδειγματικό στο συνταγματικό επίπεδο της γλώσσας. Με την σειρά τους οι συζεύξεις αυτές συνίστανται σε ομοιότητες και διαφορές (αντιθέσεις) στοιχείων της γλώσσας τα οποία παραλληλίζονται η αντιπαρατίθενται.

γ) Τονίζεται ο καθολικός χαρακτήρας, ήτοι η γενικότερη ισχύς που εμφανίζουν οι λειτουργίες του λογοτεχνικού κειμένου. Όμοιας υπογραμμίζεται η καθολικότητα των συστατικών της διακειμενικής ιδιαίτερα λειτουργίας που ποικίλλουν τυπολογικά κατά γλώσσες και συγγραφέα.

Η λογοτεχνία, ως τεχνική και ως τέχνη μαζί του λόγου, προσφέρεται για την μελέτη των βασικών λειτουργιών της γλώσσας από μίαν άλλη οπτική γωνία, μια διαφορετική ιεραρχική κλίμακα, όπου δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην λειτουργία του μηνύματος. Πρόκειται για την γλωσσική εκείνη λειτουργία που ο Jakobson¹ ονόμασε *ποιητική*, ενώ σχετικά πρόσφατα η Akhmanova, επιμένοντας περισσότερο στη σημειολογική της διάσταση, την χαρακτήρισε ως *μετασημειολογική*, ο δὲ Riffaterre ως *ύφολογική*².

Εδώ θα αναφερθούμε στις βασικές λειτουργίες της γλωσσικής επικοινωνίας κατά το πρότυπο του Jakobson (1960), θα δούμε ποιά μορφή μπορούν να πάρουν οι λειτουργίες αυτές στην λογοτεχνική σημειολογία, που έχει ως επίκεντρο το κείμενο και, τέλος, θα εξετάσουμε αναλυτικότερα την υφή της ποιητικής (η «διακειμενικής», όπως την ονομάζω) λειτουργίας. Στόχος μας στην όλη πραγμάτευση είναι να δείξουμε τον καθολικό χαρακτήρα των λειτουργιών αυτών και των γλωσσικών ιδιαίτερα μηχανισμών που συνιστούν την διακειμενική λειτουργία.

Το πρότυπο των επικοινωνιακών λειτουργιών του Jakobson

Στην κλασική πια πραγματεία του «Linguistics and Poetics» ο Jakobson (1960) καθορίζει τους παράγοντες και τις αντίστοιχες λειτουργίες της γλωσσικής επικοινωνίας. Επισημαίνει 6 τέτοιους παράγοντες που καθορίζουν αντιστοίχως και τις 6 κύριες λειτουργίες της γλωσσικής επικοινωνίας. Ως βασικούς παράγοντες όριζε τον *πομπό*

(ὁμιλητῆ) και τον δέκτη (ακροατῆ), την αναφορά, το μήνυμα, την επαφή και τον κώδικα³.

	(αναφορά) (context)	
πομπός (addresser)	μήνυμα (message)	δέκτης (addressee)
	επαφή (contact)	
	κώδικας (code)	

Αντίστοιχα οί λειτουργίες που αναγνωρίζει ὁ Jakobson είναι ἡ βιωματική και ἡ προθετική, ἡ αναφορική, ἡ ποιητική ἡ επαφική και ἡ μεταγλωσσική⁴.

	αναφορική (referential)	
βιωματική (emotive)	ποιητική (poetic)	προθετική (conative)
	επαφική (phatic)	
	μεταγλωσσική (metalingual)	

Ὡς προς τὴν σχέση των παραγόντων και των λειτουργιών αυτών μεταξύ τους και τὴν συμβολή τους στην επικοινωνία, ὁ Jakobson σπεύδει να διασαφήσει ὅτι «ἡ διαφοροποίηση δὲν βρίσκεται στη μονοπώληση κάποιας απ' αυτές τις πολλές λειτουργίες, ἀλλὰ στην διαφορετική ἱεραρχική διάταξη των λειτουργιών. Ἡ λεκτική δομή ἑνός μηνύματος εξαρτάται πρωταρχικά ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε επικρατούσα λειτουργία»⁵.

Το παλιό τριμερές επικοινωνιακό σχῆμα του Bühler⁶ (αποϊός - τί - σε ποιόν) συμπληρώνεται ἀπὸ τον Jakobson με ἄλλους 3 παράγοντες - λειτουργίες: πῶς - με τί - ἀέστε μου, τί...», ἤτοι μήνυμα - ποιητική λειτουργία, κώδικα - μεταγλωσσική λειτουργία, επαφή - επαφική / φατική λειτουργία⁷.

Στο σχήμα του Jakobson μπορούμε, όσο ενδιαφέρει το θέμα μας, να παρατηρήσουμε τα εξής:

(i) Υπάρχει γενικά μια έντονη ανισομέρεια στην αναγνώριση της επικοινωνιακής βαρύτητας των 6 λειτουργιών. Η επαφική (ή φατική) λ.χ. λειτουργία, σε κανονικές μορφές επικοινωνίας, δεν μπορεί να έχει την ίδια βαρύτητα με την αναφορική. Εν αντιθέσει προς όλες τις άλλες, η λειτουργία αυτή έχει δυνητικό —όχι υποχρεωτικό— χαρακτήρα. Ειδικότερα, ενώ καμιά μορφή επικοινωνίας δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς το *τί*, χωρίς την αναφορική λειτουργία, σε πάμπολλες μορφές επικοινωνίας η επαφική λειτουργία μπορεί να απουσιάσει. Το ότι η λειτουργία αυτή συμπεριελήφθη *επί ίσοις όροις* με τις άλλες, μόνο από λόγους πληρότητας του γενικού σχήματος μπορεί να εξηγηθεί.

(ii) Ορισμένες επιφυλάξεις μπορεί να έχει κανείς και για την λεγόμενη μεταγλωσσική λειτουργία. Αναμφισβήτητα ελέγχεται γλωσσικά η σχολιάζεται συχνά κατά την επικοινωνία ή γλώσσα, ο κώδικας που χρησιμοποιείται σε δεδομένη μορφή επικοινωνίας. Αλλά, αφ' ενός μὲν μια τέτοια λειτουργία συμπίπτει εν μέρει με την επαφική —ό ίδιος ο Jakobson⁸ παρέμβλητες ερωτήσεις του τύπου «*Are you listening?*» τις εντάσσει στην επαφική λειτουργία. Αφ' ετέρου δὲ, ἂν περιορίσουμε την έννοια της μεταγλωσσικής λειτουργίας σε μόνο το καθαρώς μεταγλωσσικό της περιεχόμενο —στον λεκτικό σχολιασμό των λεγομένων—, τότε δεν υπάρχει ουσιαστικά στο σχήμα του Jakobson ιδιαίτερη, αυτοτελής λειτουργία που να αναφέρεται στην ίδια την γλώσσα! Έτσι, μολονότι γίνεται λόγος για κώδικα, παύει ουσιαστικά να υπάρχει στο σχήμα του Jakobson ο παράγων του συστήματος, της δομής μιας (φυσικής) γλώσσας, είτε την όρισουμε ως σύστημα κανόνων είτε, πιό στατικά, ως σύστημα δομικών σχημάτων, ως «λόγο» (*langue*), εφόσον —το επαναλαμβάνουμε— η αντίστοιχη λειτουργία από καθαρώς γλωσσική περιορίζεται σε μεταγλωσσική.

(iii) Το σχήμα του Jakobson πάσχει γενικά από ασάφεια, δικαιολογημένη ἄλλωστε σε μια πραγματεία που διαγράφει ἄπλως τις λειτουργίες της γλωσσικής επικοινωνίας, για να επιμείνει εν συνεχεία σ' εκείνη που κυρίως τον ενδιαφέρει, την ποιητική. Έτσι δὲν διασαφείται, μεταξύ άλλων, η σχέση ποιητικής και μεταγλωσσικής λειτουργίας, που δὲν φαίνεται ούτε μπορεί να νοηθεί ἄπλως ως σχέση κώδικα και μηνύματος, όπως θα μπορούσε να νομίσει κανείς εκ πρώτης ὄψεως. Ακόμη δὲν είναι σαφής η σχέση αναφορικής και ποιητικής λειτουργίας, που στην λογοτεχνική ιδίως σημειολογία είναι πρωταρχική (εννῶ την γνωστή σχέση περιεχομένου και μορφής).

Γενικά δέν περιγράφονται οί διασχέσεις των λειτουργιών στην επικοινωνιακή πράξη ούτε ή ακριβής έννοια των μεμονωμένων λειτουργιών, ενώ περιέργως τονίζονται περιθωριακά μάλλον στοιχεία κάθε λειτουργίας.

Παρά ταύτα το επικοινωνιακό σχήμα του Jakobson παραμένει, κατά την γνώμη μου, ένα επαρκές πρότυπο περιγραφής της επικοινωνίας μ' ένα σημαντικό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ότι για πρώτη φορά μέσα σ' αυτό γίνεται προσπάθεια να αντιμετωπισθεί και ή μορφή επικοινωνίας που είναι γνωστή ως «τέχνη του λόγου» ή «λογοτεχνία» ή «λογοτεχνική σημειολογία». Η ποιητική λειτουργία με βάση το μήνυμα απασχολεί σοβαρά τον Jakobson.

Προς ένα πρότυπο γλωσσικής επικοινωνίας με βάση το κείμενο

Στον χώρο της λογοτεχνικής σημειολογίας οποιαδήποτε περιγραφή των συναφών λειτουργιών οφείλει να έχει ως κεντρικό άξονα το κείμενο. Το μήνυμα, πεζό ή ποιητικό, περισσότερο ή λιγότερο σύνθετο, μονοσήμαντο, αμφίσημο ή πολυσήμαντο, με ανάλογα κυμαινόμενη την δυνατότητα προσεγγίσεώς του (έρμηνείας και κατανοήσεως) από τον δέκτη, έχει αναγκαστικά την μορφή —και την δομή— κειμένου. Η ιδιότητα αυτή υποχρεώνει κάθε πρότυπο («μοντέλο») περιγραφής της λογοτεχνικής επικοινωνίας, που διεκδικεί στοιχειώδη επάρκεια, να στηρίζεται και να περιστρέφεται στην έννοια του κειμένου. Ως γενικό σχήμα μιας τέτοιας περιγραφής προτείνουμε πειραματικά το ακόλουθο σχήμα, στο οποίο καταβάλλεται προσπάθεια να αντιμετωπιστεί και το θέμα μιάς ένιαίας, συνεπούς όρολογίας:

υπο-κείμενο — κείμενο — αντι-κείμενο
 («sub-text») — (text) — («ob-text»)

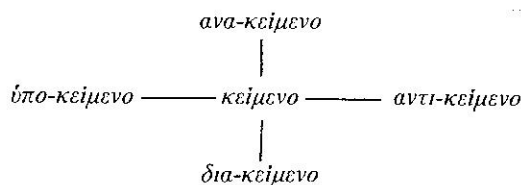
Βάση της λογοτεχνικής επικοινωνίας (ποιήσεως, πεζογραφίας) είναι, όπως είπαμε, το κείμενο, που, όπως όλη ή επικοινωνία, θα πρέπει να νοηθεί ως ένα σύνθετο και πολύπλοκο σύνολο. Το κείμενο συνενώνει το τί με το πώς, την αναφορά (ή περιεχόμενο) με τον συγκεκριμένο κατά συγγραφέα, έργο κ.λπ. επιλεγόμενο τρόπο δηλώσεώς του, την μορφή. Το κείμενο είναι προϊόν συζεύξεως συγκεκριμένου θέματος και ρήματος⁹, που επιβάλλεται —για μεθοδολογικούς λόγους— να διαχωρίζονται στην ανάλυση / έρμηνεία του κειμένου, πράγμα που δέν ισχύει όμως για την δημιουργία του κειμένου.

Ίσως γι' αυτό ο Jakobson στο σχήμα του δέν διακρίνει τον αντίστοιχο παράγοντα, το μήνυμα, σε περιεχόμενο και μορφή. Αυτό όμως για την σαφήνεια της συζητήσεως και την αναφορά στην ποιητική λειτουργία αποτελεί ουσιώδη παράλειψη, όπως έχει δικαίως παρατηρηθεί¹⁰.

Περαιτέρω, αναζητώντας μια συμπαγή όρολογία με βάση την κεντρική έννοια του κειμένου, θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε το μὲν θέμα με όλο τον κύκλο της αναφοράς του *ανα-κείμενο* (*re-text*)¹¹, το δε ρήμα *δια-κείμενο* (*per-text*). Με τον όρο *ανα-κείμενο* δηλώνεται το «κείμενο αναφοράς» (reference text), το θέμα του κειμένου από κοινού με την αναφορά του, ενώ με τον όρο *δια-κείμενο* θέλουμε να δηλώσουμε «το κείμενο διά του οποίου πραγματώνεται (με βάση τον κώδικα) το μήνυμα»¹².

Υπο-κείμενο, εξάλλου, είναι ο δημιουργός του κειμένου, ο πομπός, ή αφετηρία της επικοινωνίας, ενώ *αντι-κείμενο* είναι ο αποδέκτης του κειμένου, ο στόχος του¹³.

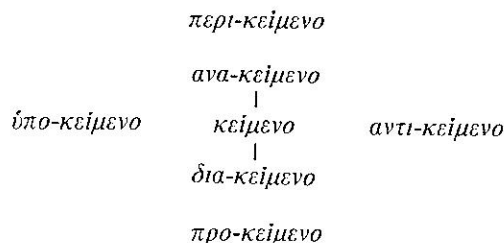
Έτσι το σχήμα διαμορφώνεται σε:

Όμως το κείμενο δέν μπορεί να υπάρξει χωρίς δύο άλλους αναφαιρέτους παράγοντες: το *προ-κείμενο* και το *περι-κείμενο*. Με τον όρο *προ-κείμενο* (στα πλαίσια πάντα μιας ένιαίας όρολογίας) χαρακτηρίζουμε το ύλικό που προ-απαιτείται για να δομηθεί, να λάβει συγκεκριμένη μορφή ένα οποιοδήποτε κείμενο: είναι ο κώδικας. Ο κώδικας τοποθετείται στο σχήμα μας έξω και χώρια από το ρήμα (διακείμενο), το γλωσσικά δομημένο μήνυμα, γιατί καλύπτει ένα πολύ ευρύτερο φάσμα, αποτελώντας άπλώς τον μηχανισμό που θα χρησιμοποιηθεί για να παραχθεί το διακείμενο.

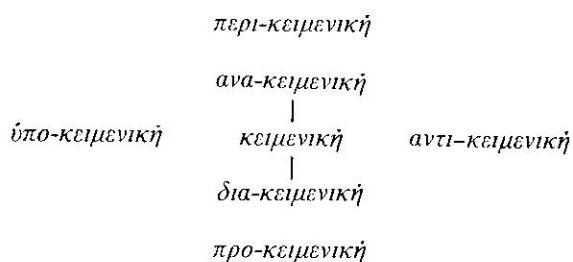
Αν το *προ-κείμενο* αποτελεί την προϋπόθεση του κειμένου, όμως το κείμενο ως κείμενο δέν υπάρχει ποτέ μόνο του, ανεξάρτητο από κάποιο περιβάλλον, εξωγλωσσικό και / η ενδογλωσσικό, από τις «πραγματικές συνθήκες» (pragmatics) της νεότερης γλωσσολογίας. Ό,τι περιβάλλει το κείμενο, δίνει τις ιδιαίτερες διαστάσεις του και καθορίζει την κατανόησή του είναι το *περι-κείμενο*¹⁴, οι περιβαλλοντικοί όροι δημιουργίας και κατανόησής του, που εκτός από το κείμενο συνδέονται τόσο με τον δημιουργό (υπο-κείμενο) όσο και

με τον δέκτη (αντι-κείμενο) και, φυσικά, με τον συγκεκριμένο κώδικα (προ-κείμενο). Έτσι τελικά το σχήμα που προτείνεται εδώ παίρνει την ακόλουθη μορφή:

Το προτεινόμενο σχήμα διαφέρει από το σχήμα του Jakobson σε ουσιώδεις πλευρές: Στην έννοια του κειμένου που εμφανίζεται διασπασμένη και ύποτονική στο σχήμα του Jakobson¹⁵, στην έννοια του προκειμένου και στην σχέση της με το κείμενο, στην σχέση διακειμένου και προκειμένου και στην ανύπαρκτη, στο σχήμα του Jakobson, όσο και απαραίτητη έννοια του περικειμένου —στην οποία σημειώσαμε ότι συμπεριλαμβάνεται ή ουσιώδης για την έρμηνεία και κατανόηση ενός κειμένου έννοια του *συγ-κειμένου* (con-text)¹⁶. Στην λειτουργία του περικειμένου θα μπορούσαν να υπαχθούν και τα στοιχεία της επαφικής λειτουργίας, όσο και όταν εμφανίζονται.

Προχωρώντας στις *λειτουργίες*, που αντιστοιχούν στους παράγοντες της λογοτεχνικής σημειολογίας, θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε αντιστοίχως ως εξής: *Κειμενική* (textual) λειτουργία, διακρινόμενη σε *ανα-κειμενική* (re-textual, ή αναφορική, referential) και *δια-κειμενική* (per-textual, ή ποιητική). *Υπο-κειμενική* (sub-textual, ή βιωματική) και *αντι-κειμενική* (ob-textual, ή προθετική) του δημιουργού και του δέκτη αντιστοίχως. Σ' αυτές προστίθενται ή *προ-κειμενική* (pro-textual) και ή *περι-κειμενική* (circum-textual), λειτουργίες που αφορούν αντιστοίχως στον κώδικα (προ-κείμενο) και στο περιβάλλον του κειμένου (περι-κείμενο). Σχηματικά το σύνολο των λειτουργιών εμφανίζεται ως εξής:

Μετά την συμπλήρωση του σχήματος παραγόντων και λειτουργιών που προτείνουμε, θα διατυπώσουμε μια γενικότερη παρατήρηση. Τόσο τα συστατικά που επισημάναμε (ύπο-κειμένο, αντι-κειμένο κ.λπ.) όσο και οι αντίστοιχες λειτουργίες τους (ύπο-κειμενική, αντι-κειμενική κ.λπ.) έχουν στην λογοτεχνική σημειολογία, αλλά και στην γλωσσική επικοινωνία γενικότερα, καθολικό χαρακτήρα. Αποτελούν γενικές κατηγορίες της επικοινωνίας, εν προκειμένω της λογοτεχνικής, οι οποίες τυπολογικά, στην πραγμάτωσή τους, εμφανίζουν μεγάλη ποικιλία, όχι μόνο στις διάφορες γλώσσες αλλά και μέσα στην ίδια γλώσσα, και μάλιστα στον ίδιο συγγραφέα. Αναφερόμαστε εδώ στην τεράστια διαφοροποίηση της γλωσσικής μορφής που μπορεί να πάρει ένα λογοτεχνικό κείμενο, ποιητικό η πεζό· στην διαφοροποίηση βάσει του στόχου, του αντικειμένου (δέκτη) ενός κειμένου· στις ποικίλες περικειμενικές συνθήκες και στις διαφορές που υφίστανται στην ίδια την ύφή του κώδικα (του προκειμένου) και της προκειμενικής λειτουργίας, αν λάβουμε υπ' όψιν τον κυμαινόμενο βαθμό κατακτήσεως και χρήσεως μιας γλώσσας από το σύνολο των όμιλητών της.

Τέλος, η ύφή των λειτουργιών και των παραγόντων της λογοτεχνικής σημειολογίας δεν είναι μόνο καθολική, αλλά και συνολική. "Όλες οι επισημανθείσες λειτουργίες συνυπάρχουν από κοινού σε κάθε μορφή επικοινωνίας μέσω κειμένου. Η βαρύτητα της κάθε μιάς ποικίλλει κατά περίπτωση, αλλά η συμμετοχή τους παραμένει συνολική. Αμείωτη και καθοριστική, όμως, παραμένει πάντα η λειτουργία του κειμένου, απ' όπου αναδύονται και αναδεικνύονται, περισσότερο η λιγότερο, όλες οι άλλες.

Διακειμενική («ποιητική») λειτουργία

Καθολικότητα εμφανίζει στους επιμέρους μηχανισμούς λειτουργίας της και η κατ' εξοχήν ατομική γλωσσική δημιουργία, ή διακειμενική. Πρόκειται για την λειτουργία που καθορίζει την τελική μορφή του κειμένου, την ιδιαίτερη φυσιογνωμία, την προσωπικότητά του στην οποία συγχωνεύονται, διηθούνται και αντανακλώνται γλωσσικά όλες οι άλλες.

Η λειτουργία αυτή είναι και η κατ' εξοχήν δημιουργική λειτουργία σε ολοκληρωτή την διαδικασία της λογοτεχνικής σημειολογίας. 'Υπ' αυτήν την έννοια δέ, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί και ό κατ' άλλα ασαφής και διφορούμενος όρος «ποιητική» λειτουργία, που καθόλου δεν πρέπει να περιορίζεται —όπως σωστά έχει παρα-

τηρήσει ό Jakobson¹⁷— στην ποίηση η και σ' όλόκληρη την λογοτεχνία, αλλ' αφορά σε κάθε μορφή γλωσσικής επικοινωνίας.

Το «παιχνίδι της γλώσσας» στην λογοτεχνική σημειολογία παίζεται, κατά κανόνα, στο επίπεδο της διακειμενικής λειτουργίας που καταλήγει στην διαμόρφωση αυτού που ονομάζουμε ύφος, μέχρι σημείου που δέν θα είμαστε εκτός πραγματικότητας, άν ταυτίζαμε την διακειμενική η ποιητική λειτουργία με την ύφολογική. Γενικά ή τελική γλωσσική δομή ενός λογοτεχνικού κειμένου δέν διαχωρίζεται από το ύφος του.

Η διακειμενική λειτουργία πραγματοποιείται με τρεις αλληλοσυνδεόμενες διαδικασίες διαφορετικής τάξεως:

(i) Με επιλογές και / η αποκλίσεις από τον κώδικα της γλώσσας, δηλ. με καθολικές διαδικασίες που προσφέρει ή προκειμενική λειτουργία της γλώσσας, το πέρασμα από την γλωσσική ικανότητα την γλωσσική πλήρωση¹⁸.

(ii) Με την μετάβαση από το παραδειγματικό¹⁹ στο συνταγματικό επίπεδο της γλώσσας. Τα στοιχεία που επιλέγονται η δημιουργούνται (ώς νεολογισμοί, αποκλίσεις από τον συμβατικό κώδικα μιας γλώσσας) εμφανίζονται εντεταγμένα σε κάποιο γλωσσικό περιβάλλον· συνδέονται και συνδυάζονται με άλλα· αποτελούν γενικά συνδυασμούς στοιχείων, δηλ. εφαρμογή ήδη ύπαρχουσών η και δημιουργία νέων συνταγματικών σχέσεων²⁰.

(iii) Τόσο οι επιλογές / αποκλίσεις όσο και ή μετάβαση από το παραδειγματικό στο συνταγματικό επίπεδο επιτελούνται με στοιχεία (μονάδες) που συνιστούν σχέσεις όμοιότητας και διαφοράς. Τα στοιχεία αυτά απαρτίζουν συστοιχίες ισοδύναμων στοιχείων (ισοδυναμίες), equivalences τις ονομάζει ό Jakobson²¹), συνδυασμούς από δύο η περισσότερα στοιχεία που μοιάζουν η αντιτίθενται μεταξύ τους φωνολογικά, μορφολογικά κ.λπ. Η δημιουργία επιλεγμένων όμοιοτήτων η και έντονων ανομοιοτήτων (αντιθέσεων) είναι αυτή που επιδιώκεται στην ποιητική λειτουργία, κι όχι, φυσικά, ή άπλή παράθεση η σύζευξη στοιχείων. Κατά την διατύπωση του Jakobson: «Στην ποίηση ή όμοιότητα (*similarity*) [των γλωσσικών στοιχείων] υπέρκειται της άπλής παραθέσεως τους (*contiguity*)· γι' αυτό και ή ισοδυναμία ανάγεται σε καθοριστικό συστατικό της προτάσεως»²². Έτσι λ.χ. στο φωνολογικό επίπεδο ή ισοδυναμία εμφανίζεται ως όμοιοκαταληξία, ισοσυλλαβία, ισοτονία, παρήχηση, όμοχρονια, συμμετρία, όμοιοτέλετο κ.λπ. μαζί με τα αντίθετά τους σχήματα.

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να διασαφήσουμε, όπως θα έχει άλλωστε φανεί ως τώρα, πως εδώ συμεριζόμαστε στις γενικές της γραμμές την άποψη του Jakobson (1960) για την ύφή, τα συστατικά

και την αναλυσιμότητα της ποιητικής λειτουργίας, όπως συμπληρώνεται και επεκτείνεται από πλήθος άλλων δημοσιευμάτων, συγκεντρωμένων στα «Selected Writings III» (1981). Κατά των απόψεων του Jakobson έχουν, εν τούτοις, εκφραστεί αρκετές επικρίσεις η και επιφυλάξεις τόσο από φιλολόγους όσο και από γλωσσολόγους. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει, μεταξύ άλλων, τα ονόματα των Riffaterre, Wellek, Guiraud και, πρόσφατα, των Culler και Werth²³.

Η κριτική των Riffaterre και Culler στρέφεται κυρίως κατά της θέσεως του Jakobson ότι η γλώσσα ενός λογοτεχνικού έργου είναι προϊόν και ορισμένων συνειδητών —η λιγότερο συνειδητών— επιλογών καθαρώς γραμματικών δομών, γραμματικών σχημάτων που ο Jakobson έχει χαρακτηριστικά αποκαλέσει «ποίηση της γραμματικής» (poetry of grammar)²⁴. Κατά τους Riffaterre και Culler, μεταξύ άλλων, οι γραμματικές δομές (φωνολογικές, μορφολογικές, συντακτικές, σημασιολογικές) που επισημαίνει ο Jakobson ως συστατικά της ποιητικής λειτουργίας έχουν, κατά κανόνα, συμπτωματικό χαρακτήρα τόσο από την πλευρά του δημιουργού (που δεν τις χρησιμοποιεί ad hoc) όσο και από την πλευρά του έρμηνευτού, ο οποίος μπορεί ενδεχομένως να ανακαλύψει άλλες σχέσεις και σχήματα στην χρήση των γραμματικών μέσων στο συγκεκριμένο έργο. Ιδιαίτερα οξύς είναι στην κριτική των απόψεων του Jakobson ο Culler²⁵. Κρίνοντας τις αντιρρήσεις αυτές, θα συμφωνούσε κανείς μόνο κατά το ότι ορισμένες συγκεκριμένες αναλύσεις του Jakobson περιέχουν σημεία που θα μπορούσαν ίσως να αναγνωσθούν και να εκτιμηθούν διαφορετικά. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι η προσέγγιση της γλώσσας του λογοτεχνικού έργου λόγω της ιδιοτυπίας της, του γεγονότος ότι αποτελεί τέχνη και όχι τεχνική του λόγου, επιτρέπει από την φύση της και διαφορετικές έρμηνείες / αναγνώσεις / εκτιμήσεις όχι μόνο του μηνύματος αλλά και της δομής της γλωσσικής μορφής του. Ποτέ ο Jakobson δεν ισχυρίστηκε πως η γλωσσολογική ανάλυση του ποιητικού λόγου παρέχει μοναδικές η αυθεντικές γλωσσικές αναλύσεις. Ισχυρίστηκε απλώς —και το απέδειξε με ολοκληρωμένο το έργο του— ότι η γλωσσολογική ανάλυση του κειμένου μπορεί να βοηθήσει αποφασιστικά στην κατανόηση των μηχανισμών και των στοιχείων που συνθέτουν την γλωσσική μορφή του μηνύματος και την τέχνη γενικά του ποιητικού λόγου. Το ίδιο το έργο του Jakobson στον χώρο αυτόν, συγκεντρωμένο στον γ' τόμο των «Selected Writings» (1981) με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*Poetry of grammar and grammar of poetry*» αποτελεί την καλύτερη απάντηση στις επικρίσεις που διατυπώθηκαν. Στον επίλογο μάλιστα του ίδιου έργου, που φέρει τον τίτλο «*Ανασκόπηση*» (Retrospect)²⁶, ο Jakobson συνο-

ψίζει για μια ακόμη φορά τις θεωρητικές θέσεις του στην ανάλυση της γλώσσας του ποιητικού κειμένου, συζητώντας και κρίνοντας τις αντιρρήσεις των επικριτών του, ενίοτε —προκειμένου για τον Cul-ler— με αρκετά σκληρή γλώσσα. Έτσι θα πρέπει ίσως εδώ να στα-θούμε μόνο στο πρόσφατο άρθρο του Werth.

Ό Werth προσπάθησε επίσης να δείξει πως η ανάλυση του Ja-kobson είναι πολύ υποκειμενική, μέχρι σημείου ώστε οι περιγραφές και οι εκτιμήσεις του για τις δομικές ιδιότητες όρισμένων στοιχείων και σχημάτων του λογοτεχνικού κειμένου (όπως είναι ο παραλληλι-σμός λ.χ.) να πρέπει να θεωρηθούν ως ad hoc. Ακόμη δέν διαθέτου-με τις απαιτούμενες στατιστικές, ψυχολογικές και σημασιολογικές πληροφορίες για τέτοιες εκτιμήσεις του κειμένου, υποστηρίζει ο Werth. Έτσι λοιπόν τέτοιες αναλύσεις δέν μπορούν να θεωρηθούν επιτυχημένες. Όσο και τα επιχειρήματα του Werth δέν είναι απηλλαγμένα από ασυνέπειες. Πάσχουν από υπεργενικεύσεις που τα οδηγούν στο άλλο άκρο. Ούτε λίγο ούτε πολύ ισχυρίζεται πως για να έχει ισχύ μια λογοτεχνική ανάλυση πρέπει να προϋπάρχουν στα-τιστικές, ψυχολογικές και σημασιολογικές πληροφορίες! Ακόμη πε-ρισσότερο φαίνεται να υποστηρίζει —και να προϋποθέτει— πως υπάρχουν σταθερά πρότυπα για κάθε τέτοια ανάλυση, χωρίς όμως και να εξηγεί πώς η ποιά θα είναι αυτά τα πρότυπα. Όμως οι πε-ρισσότεροι ύφολογολόγοι θα αμφισβητήσουν τον όρισμό, τα όρια και την ίδια την ύπαρξη τέτοιων προτύπων. Γενικώς η θέση του Werth στερείται της μεθοδολογικής εκείνης αυστηρότητας, για την όποια κατηγορεί τον Jakobson, ενίοτε όχι αδικώς.

Ειδικότερα ως προς τους τρεις παράγοντες που διέπουν την δια-κειμενική (η ύφολογική) λειτουργία παρατηρούμε τα εξής.

Κατ' αρχήν ό,τι διαφοροποιεί την γλώσσα της λογοτεχνίας εί-ναι —πλύν εξαιρέσεων— ό έντονα προθετικός²⁷ χαρακτήρας των επιλογών που κάνει ό δημιουργός. Ακόμη πιο χαρακτηριστικές —και γλωσσικά σημαντικές— είναι οι αποκλίσεις που γίνονται στο λογο-τεχνικό έργο, αποκλίσεις από τις καθιερωμένες στα διάφορα επίπε-δα γλωσσικές συμβάσεις, οι όποιες καθορίζουν τον κώδικα, την γλώσσα ενός λαού. Όσο μεγαλύτερες είναι οι αποκλίσεις αυτές, τό-σο πιο έντονα χαρακτηριστική και προσωπική είναι η γλωσσική έκ-φραση, το ύφος ενός συγγραφέα. Μάλιστα η ποιότητα και συχνότη-τα των αποκλίσεων χαρακτηρίζει κανονικά και διακρίνει την γλώσσα της ποιήσεως από την γλώσσα της πεζογραφίας, χωρίς να λείπουν και αξιόλογα αντίθετα παραδείγματα. Επιλογές και αποκλίσεις ως διαδικασίες είναι καθολικά, τα κατ' εξοχήν καθολικά, χαρακτηριστι-κά της λογοτεχνικής σημειολογίας. Η παραβίαση των δεσμευτικών

για τον λογοτέχνη συμβάσεων του κώδικα αποτελεί απαραίτητη μορφή ελευθερίας και πηγή δημιουργίας στην γλώσσα.

Καθολική ως λειτουργία είναι και η δημιουργία συστοιχιών (όμοιοτήτων η διαφορών), οι μηχανισμοί συζεύξεως των στοιχείων που οδηγούν σε ύφολογικά αποτελέσματα πάλι ως αποκλίσεις συνήθως από τον συμβατικό κώδικα. Τέτοιες συστοιχίες παράγει λ.χ. η διαδικασία της επαναλήψεως (η γενικότερα του παραλληλισμού, κατά τον όρο του Hopkins)²⁸ όρισμένων φωνημάτων που συνιστούν ό,τι ονομάζουμε παρήχηση η —σε ειδικές περιπτώσεις— όμοιοκαταληξία. Η αλλεπάλληλη χρήση όρισμένων μορφολογικών τύπων (π.χ. σειράς παρωχημένων ρηματικών χρόνων η ουδετέρων ουσιαστικών κ.λπ.) η ή χρήση σημασιολογικώς συνωνύμων λέξεων αποτελούν άλλες μορφές συστοιχίας που εξυπηρετούν την λογοτεχνική έκφραση. Φυσικά η καθολικότητα του στοιχείου της επαναλήψεως θα πάρει διαφορετικές, συνήθως, μορφές ανάλογα με το φωνολογικό σύστημα (τις σχέσεις των φωνηέντων λ.χ.), τα μορφολογικά παραδείγματα η τα σημασιολογικά πεδία που διαθέτει κάθε γλώσσα. Η Ν. Έλληνική λ.χ. δέν διαθέτει τύπο όμοιοκαταληξίας με κλειστή ληκτική συλλαβή σε -b, -d, -g, η σε -p, -t, -k κ.τ.ό.

Θα περιοριστούμε σε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων συστοιχιών, παραδείγματα της διακειμενικής εν γένει λειτουργίας, από τον χώρο της νεοελληνικής ποιήσεως. Σ' ένα δίστιχο του Ελύτη, παράδειγμα φωνολογικών συστοιχιών (παρονομασίας η παρηχήσεως), και σ' έναν στίχο του Σολωμού, δείγμα μορφοσημασιοσυντακτικών συζεύξεων.

«Ο Ήλιος ό ήλιάτορας» του Οδυσσέα Ελύτη αρχίζει με τους γνωστούς στίχους

1. Ο ήλιος ό ήλιάτορας
ό πετροπαγνιδιάτορας
2. από την άκρη των ακρώ
κατηφοράει στο Ταίναρο²⁹

που φωνολογικά, ως άκουσμα, δίδει:

1. o ilios o iliátoras
o petropeynidiátoras
2. apó tin ákri ton akró
katiforái sto ténaro

Τι συνιστά φωνολογικά αυτό το άκουσμα, αυτή ή διαδοχή των φθόγγων; Είναι συμπτωματική παράθεση άσχετων μεταξύ τους φωνολογικών στοιχείων η έντεχνα επιλεγμένη και με συγκεκριμένο σκοπό συντεθειμένη σύζευξη φθόγγων, ώστε να επιτυγχάνεται όρισμένη φωνολογική συστοιχία με ποιητική λειτουργία; Προφανώς συμβαίνει το δεύτερο. Πρόκειται για επιτυχημένη φωνολογική παρήχηση (η παρανομασία), για ηχητικό παραλληλισμό (η επανάληψη) που δέν δηλώνει άπλώς σημειολογικά την σημασιολογική πληροφορία, αλλά την συμπληρώνει και την προβάλλει με αισθητικά αποτελέσματα.

Συγκεκριμένα, ένα γενικότερο αίσθημα παρανομασίας η παρηχησεως δημιουργείται από επί μέρους ηχητικές επαναλήψεις, ήτοι:

α) Επανάληψη των ύγρών συμφώνων /l/ και, ιδίως, του /r/ σε όλες τις κύριες (δηλ. όχι στα άρθρα και τις προθέσεις) λέξεις: *ilios, iliatoras, petropeynidiatoras, akri, akro, katiforai, tenaro*.

β) Επανάληψη του (άηχου κλειστού) οδοντικού συμφώνου /t/ στις μισές περίπου (8) από το σύνολο (14) των λέξεων του διστίχου: *iliatoras, petropeynidiatoras, tin, ton, katiforai, sto, tenaro*.

γ) Επανάληψη όρισμένων μορφοφωνολογικών η άπλως φωνολογικών στοιχείων σε κάθε ήμιστίχιο: 1ος στ. : α' ήμιστ. **o ilios o iliatoras**, β' ήμιστ. **o petropeynidiatoras**. 2ος στ. : α' ήμιστ. **apo tin akri ton akro**, β' ήμιστ. **katiforai sto tenaro**.

δ) Επανάληψη καταληκτικών στοιχείων των δύο ήμιστιχίων μεταξύ τους (όμοιοκαταληξία): 1ος στ. **-iátoras (iliátoras - petropeynidiátoras)**, 2ος στ. **-ro (akro - tenaro)**.

ε) Έναντι της ευρύτερης όμοιοκαταληξίας που χαρακτηρίζει τα ήμιστίχια του α' στίχου, ή ισχνότερη όμοιοκαταληκτική επανάληψη των ήμιστιχίων του β' στίχου ενισχύεται από την (σταυρωτή) επανάληψη των φωνολογικών στοιχείων **tn kr**, κατά το σχήμα **t-n k-r : k-r t-n**.

apo **tin akri ton akro : katiforai sto tenaro**

στ) Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ή επαναληπτική αντίστιξη των φωνηεντικών στοιχείων του α' ήμιστ. του 2ου στίχου, όπου τα μαλακά (ουρανικά) πρόσθια φωνήεντα /i/ αντιτίθενται στα σκληρά (ύπερωικά) πίσω φωνήεντα, ενώ ή αντίθεση μεταξύ των δύο ουδετεροποιείται με την κοινή παρουσία του κεντρικού φωνήεντος /a/:

$t^i n_a k r^i : t^o n_a k r^o$

Ἡ ποικιλία, ἡ συχνότητα καὶ ἡ ποιότητα τῶν ηχητικῶν αὐτῶν ἐπαναλήψεων καὶ ἀντιθέσεων δημιουργεῖ τὸ αἰσθημα τῆς μουσικότητας τῶν στίχων αὐτῶν ποὺ αἰσθάνεται ὁ ἀναγνώστης. Δέν θα ἦταν ἰσῶς ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ πῶς οἱ γλωσσικοὶ φθόγγοι ἐδῶ λειτουργοῦν σαν μουσικοὶ φθόγγοι τονίζοντας τὸν χαρακτήρα τοῦ τραγουδιοῦ ποὺ ἔχει τὸ ποίημα.

Τί ἀντιπροσωπεύει ὁμως, πέρα τοῦ ηχητικοῦ ἐπιπέδου, ἡ φωνολογικὴ ἐπανάληψη ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς στίχους; Σημασιολογικὰ τόσο τὰ συστατικὰ τοῦ α' στίχου «ὁ ἥλιος ὁ ἠλιάτορας, ὁ πετροπαιγνιδιάτορας» ὅσο καὶ ἡ ἐπαναληπτικὴ χρῆση τοῦ β' στίχου «ἀπὸ τὴν ἀκρὴ τῶν ἀκρῶ» δηλώνουν μεγέθυνση καὶ ἐπίταση, αὐξητικὴ, βιωματικὴ δηλ. παρουσίαση τῆς οὐδέτερης περιγραφικῆς σημασίας τῶν ἥλιος καὶ ἀκρὴ. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Jakobson σὲ μιὰ πραγματεία τοῦ γιὰ τὴν οὐσία τῆς γλώσσας («*Quest for the essence of language*»), ὑπάρχει μιὰ στενότερη σχέση μεταξὺ σημαίνοντος καὶ σημαινομένου: «Ἐτσι σὲ διαφορῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς γλώσσες ὁ θετικὸς, ὁ συγκριτικὸς καὶ ὁ ὑπερθετικὸς βαθμὸς τῶν ἐπιθέτων ἐμφανίζουν βαθμιαία αὐξηση στὸν ἀριθμὸ τῶν φωνημάτων τοὺς, π.χ. *high - higher - highest, altus - altior - altissimus* [πβ. καὶ σοφός - σοφώτερος - σοφώτατος]. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ σημαίνοντα ἀντανακλοῦν τὴν κλίμακα διαβαθμίσεως τῶν σημαινομένων»³⁰. Αὐτὴ ἡ ἐπιτατικὴ διαβάθμιση εἶναι αἰσθητὴ στὴν ηυξημένη φωνολογικὴ κλιμάκωση τῶν προσδιοριστικῶν τοῦ ἥλιος:

ὁ ἥλιος - ὁ ἠλιάτορας - ὁ πετροπαιγνιδιάτορας.

Στὴν σημασιολογικὴ αὐτὴ ἐπαύξηση συμβάλλουν συγχρόνως καὶ μορφολογικὰ μέσα· ἡ μεγεθυντικὴ, ἐπιτατικὴ χροιά τῆς σημασίας τῶν καταλήξεων σὲ -άτορας.

Στὴν περίπτωση τοῦ διπλασιασμοῦ / ἐπαναλήψεως τῆς λ. ἀκρὴ πρόκειται γιὰ ἓνα γνωστὸ μέσο τῆς Ἑλληνικῆς με τὸ ὅποιο δηλώνεται ἐμφατικὰ μεγέθυνση, ἐπαύξηση ἢ ἐπίταση (πβ. *στὰ πέρατα τῶν περάτων, τὰ ἀδύτα τῶν ἀδύτων, γρήγορα-γρήγορα, ἀργά-ἀργά κ.τ.δ.*)³¹.

Τέλος, ἡ εἰκόνα τῆς πορείας τοῦ ἥλιου ἀπὸ τὴν μακρινὴ ἀφετηρία τοῦ πρὸς τὰ κατώτατα ὄρια τῆς τροχιάς τοῦ ἐξαιρεται καὶ ηχητικὰ με τὴν συμβολικὴ ἀξία τοῦ συμφωνικοῦ συμπλέγματος -kr- ποὺ ὑποσημαίνεται ἀπὸ τὰ σημαίνοντα ἀκρὴ, ἀκρώ, κατηφοράει, τὰ ὁποῖα ἀπὸ κοινού με μιὰ σειρά ἄλλων λέξεων τῆς Ἑλληνικῆς (κρημνός, κορυφή, κοράκι, κατρακυλώ, κατακόρυφος κ.λπ.) ἀνακαλοῦν τὴν σημασία τοῦ «ὑψοῦς» καί/ἢ τῆς «κινήσεως ἀπὸ ψηλὰ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω», ἐξεικονίζοντας ηχητικὰ τὰ σημαίνόμενα³².

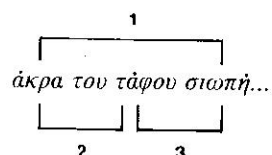
Έχουμε, νομίζω, εδώ ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του σύνθετου, πολύπλοκου και πολύσημου χαρακτήρα της ποιητικής λειτουργίας, όπως προσπάθησε να τον περιγράψει επιστημονικά σε όλο του το έργο ο Jakobson. Οι δυσχέρειες μιας τέτοιας αναλύσεως είναι προφανείς, συνιστάμενες κυρίως στον κίνδυνο υποκειμενικών εκτιμήσεων. Στο έργο όμως της τέχνης, άρα και στο έργο της τέχνης του λόγου, δεν μπορεί παρά να ριψοκινδυνεύσει κανείς επιστημονικά - αναλυτικά τεκμηριωμένες προτάσεις έρμηνείας της γλωσσικής μορφής του κειμένου.

Ο εξαιρετικά σύνθετος και λεπτός χαρακτήρας των σχέσεων που γεννώνται στην ποιητική λειτουργία, στο πέρασμα από τις επιλογές στις συζεύξεις, κατά την όρολογία του Jakobson³³, φαίνεται και στο επόμενο παράδειγμα από τον Σολωμό. Πρόκειται για τον α' στίχο των «Ελευθέρων Πολιορκημένων» που μας απησχόλησε ήδη, από άλλη πλευρά, στο γ' κεφάλαιο. Ο στίχος:

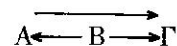
άκρα του τάφου σιωπή στον κάμπο βασιλεύει

Στο γ' κεφάλαιο προσπαθήσαμε να ανασυνθέσουμε μέσα από την έλληνική γλώσσα το φάσμα των δυνατών επιλογών που θα είχε στην διάθεσή του ο ποιητής για να εκφράσει το συγκεκριμένο περιεχόμενο / μήνυμα, συγκρίνοντάς το με το τί τελικά επέλεξε και έπλασε, κατ' απόκλιση στην περίπτωση του γλωσσικού στοιχείου «*άκρα* του τάφου» από τον κώδικα. Εδώ θα σταθούμε και θα σχολιάσουμε περισσότερο την σημασιολογική σχέση που προκύπτει από την συνταγματική σύζευξη του γλωσσικού στοιχείου «του τάφου». Η γενική αυτή, τιθέμενη μεταξύ του *άκρα* και του *σιωπή*, δημιουργεί μίαν αμφίσημη σημασιολογική σχέση, λειτουργώντας είτε ως προσδιορισμός του *άκρα* είτε ως προσδιορισμός του *σιωπή*. Στην α' περίπτωση δηλώνει επίταση της εννοίας του επιθέτου, ισοδυναμώντας με τον υπερθετικό βαθμό του επιθέτου: *άκρα του τάφου* = *ακρότατη*. Συναπτόμενη προς το *σιωπή* λειτουργεί μετωνυμικά αντί του νεκρική (*σιωπή*). Και στις δύο περιπτώσεις ή χρήση του λεξιήματος *τάφος* αποτελεί έντονη βιωματική περιγραφή της σιωπής, που δεν θα έδινε ή επιλογή άλλων λεξιημάτων (όπως το *απόλυτη* ή το *βαθιά* κ.τ.δ.). Ανάλογη διπλή, αμφίσημη σημασιολογική λειτουργία εμφανίζει στην συγκεκριμένη χρήση του το επίθετο *άκρα*. Λειτουργεί ως προσδιορίζον εν σχέσει προς το ουσιαστικό *σιωπή* και ως προσδιοριζόμενο εν σχέσει προς την γενική του *τάφου*. Το πλέγμα των σημασιολογικών σχέσεων, που αναπτύσσονται στην σύζευξη των στοιχείων — δηλ. στο συνταγματικό κι όχι στο παραδειγματικό

επίπεδο— ως ισοδυναμίες (όμοιότητες και αντιθέσεις στοιχείων), πολύπλοκο και πολύσημο³⁴, όπως βλέπουμε, μπορεί σχηματικά να παρασταθεί ως εξής:

ήτοι:

όπου:

- A - Γ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ + ΟΝΟΜΑ
- B - A: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ + ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ
(ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΜΕΝΟ - ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝ)
- B - Γ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ + ΟΝΟΜΑ

“Όπως φάνηκε, ελπίζω και από τα παραδείγματα που πήραμε, η διακειμενική η ποιητική λειτουργία με τις πολλαπλές δυνατότητες ενεργοποίησεως και αξιοποίησεως των διαφόρων στοιχείων και μηχανισμών της γλώσσας, είναι η βάση της τέχνης του λόγου, ή κατ’εξοχήν δημιουργική διαδικασία στην τεχνική της επικοινωνίας.

Σημειώσεις

- 1 Jakobson 1960, 356 [= 1981, 25]. Το ενδιαφέρον του Jakobson για τις λειτουργίες της γλώσσας ξεκίνησε από την αντιδιαστολή καθημερινής και λογοτεχνικής γλώσσας καθώς και άλλων μορφών / λειτουργιών της γλώσσας που θίγονται ήδη στις «Θέσεις» της Σχολής της Πράγας (*Theses*: 1929, 14).
- 2 Akhmanova 1976, 49 και Riffaterre 1971, 145-158: *La fonction stylistique* (ενώ ο μεταφραστής του Daniel Delas προτιμά τον όρο «μορφική λειτουργία», *fonction formelle*: αυτ., σ. 148).
- 3 Jakobson 1960, 353 [= 1981, 22].
- 4 Jakobson 1960, 357 [= 1981, 27]. Αναλυτική παρουσίαση και χρήσιμο σχολιασμό των λειτουργιών αυτών μέσα από το γενικότερο έργο του Jakobson βρίσκουμε στον ειδικό μελετητή του έργου του Jakobson Elmar Hostenstein (1975, 157 κ.έξ.). Στις λειτουργίες του Jakobson αναφέρονται επίσης οι Scholes (1974, 24 κ.έξ.) και Riffaterre (1971, 145-158), ενώ ο Halliday (1981: *Linguistic function and literary style*) αναφέρεται επίσης στις γλωσσικές λειτουργίες, περιέργως χωρίς επώνυμη αναφορά στον Jakobson. Ειδικώς ο Halliday προτείνει μια διαφορετική κατανομή και ταξινόμηση των λειτουργιών σε *σημασιολογικές* (ideational), *διαπροσωπικές* (interpersonal) και *κειμενικές* (textual).
- 5 Jakobson 1960, 353 [= 1981, 22].
- 6 Karl Bühler 1933.
- 7 'Ο A. Stich (1973) προτείνει άλλη μία λειτουργία, που την αποκαλεί «πειστικό λειτουργικό ύφος» (persuasive functional style, «PFS») η, γενικότερα, «πηραεαστική λειτουργία» (influencing function). Πρόκειται για μία από «τις άλλες ύφολογικές λειτουργίες» (σ. 67), όπως τις χαρακτηρίζει, που περιλαμβάνεται στην γενική λειτουργία του λόγου. Συγκεκριμένα ορίζεται ως «σύνθετη λειτουργία, γιατί συνδυάζει την προθετική, την βιωματική και την επαφική λειτουργία της γλώσσας». 'Η σύλ-λειτουργία (με ιεραρχική διάταξη) περισσότερων από μία λειτουργιών, για την οποία κάνει λόγο ήδη ο Jakobson, ανάγεται από τον Stich σε «σύνθετη λειτουργία».
- 8 Jakobson 1960, 355 [= 1981, 24].
- 9 'Ο όρος *ρήμα* είναι, νομίζω, προτιμότερος από τον όρο *μήνυμα*, γιατί το μήνυμα δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί σε μόνη την πλευρά της γλωσσικής του εκφράσεως, μια και ευρύτερα συνδέεται κατ' εξοχήν με το περιεχόμενο.
- 10 Την παρατήρηση κάνει ο Scholes (1974, 27), ο οποίος, κρίνοντας το σχήμα των λειτουργιών του Jakobson, το θεωρεί *απόλυτα πολύ καρποφόρο, αλλά και σοβαρά ανεπαρκές*.

- 11 'Ο όρος ανα-κειμένο προτείνεται προφανώς ως ανακλητικός των εννοιών της ανα-φοράς και του κειμένου. Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, όπως παρατηρεί ορθώς ο Holenstein (1975, 162), πως ο Jakobson, για να δηλώσει την έννοια της αναφοράς, χρησιμοποίησε τον όρο contexti, γιατί στην έννοια της αναφοράς ύπνοείται το γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο αυτή αναφέρεται. Στην προτεινόμενη εδώ θεώρηση των λειτουργιών του κειμένου, το γλωσσικό περιβάλλον προβάλλεται ως ιδιαίτερη διάσταση της λειτουργίας του κειμένου.
- 12 Για την σπουδαιότητα του μηνύματος εν σχέσει προς τους άλλους παράγοντες της επικοινωνίας ιδ. Riffaterre 1971, 326. 'Ως προς τους όρους, πρόκειται για καθαρώς συμβατικούς όρους που μόνο ως απόπειρα δημιουργίας ένιαίας, αλληλοσυναρτώμενης με το «κειμένο», όρολογίας θα μπορούσαν να νοηθούν, από την οποία δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί και κάποια εκζήτηση.
- 13 Οι όροι *υπο-κειμένο* και *αντι-κειμένο* επελέγησαν σκόπιμα για να δηλώσουν την στενή τους σχέση και αλληλεξάρτηση με το *κειμένο*, που είναι ο κεντρικός πυρήνας της επικοινωνίας.
- 14 Για την χρήση του όρου *περικείμενο* πβ. και κατωτ. κεφ. 8 («*Κείμενο, συνοχή και περικείμενο: Σημασία εκφωνήματος*»).
- 15 Καίτοι, όπως είναι γνωστό κι όπως δείξαμε στο κεφ. 1, στην πράξη ο Jakobson ανήκει στους μελετητές που δίνουν έμφαση στην ανάλυση του ίδιου του κειμένου, περισσότερο από προσεγγίσεις μέσω του δημιουργού ή του αναγνώστη. 'Οπωσδήποτε, όμως, ή τοποθέτηση αυτή του Jakobson δεν είναι φανερή στο σχήμα των λειτουργιών που προτείνει. Το αντίθετο συμβαίνει με τον Riffaterre, ο οποίος μιλώντας για τις λειτουργίες της γλώσσας και ιδιαίτερα του λογοτεχνικού κειμένου, τις περιρίζει, στην πράξη, η τις εξαρτά από δύο μόνο παράγοντες, το μήνυμα και τον αναγνώστη (Riffaterre 1971, 326), ενώ αλλού (1971, 154) δέχεται ότι κυρίαρχη λειτουργία στο λογοτεχνικό κείμενο είναι ή ποιητική (ή *ύφολογική*, όπως την αποκαλεί).
- 16 'Ο Jakobson χρησιμοποιεί, όπως είδαμε, διαφορετικά τον όρο contexti, για να χαρακτηρίσει ευρύτερα την αναφορά.
- 17 «*Κάθε προσπάθεια περιορισμού της σφαίρας της ποιητικής λειτουργίας σε μόνη την ποίηση η και της ποιήσεως σε μόνη την ποιητική λειτουργία αποτελεί απατηλή υπεραπλοστέυση των πραγμάτων. 'Η ποιητική λειτουργία δεν είναι ή μόνη λειτουργία της τέχνης του λόγου, αλλά ή κυριαρχούσα, καθοριστική λειτουργία της, ενώ σε όλες τις άλλες εκφάνσεις του λόγου ενεργεί ως υποβοηθητικό, επιπρόσθετο συστατικό*» Jakobson 1960, 356 [= 1981, 25]. Για την ύπαρξη ποιητικότητας ως «εντάσεως» και έξω από το ποιητικό κείμενο ιδ. τις πολύ εύστοχες και ουσιαστικές παρατηρήσεις του Ν. Φωκά (1982).
- 18 Με το θέμα αυτό ασχοληθήκαμε εκτενώς στο 4ο κεφάλαιο.
- 19 Σημειώνουμε εδώ την σωστή παρατήρηση του Scholes (1974, 29-30) ότι το παραδειγματικό επίπεδο του ποιητού, ή γλωσσική του παρακαταθήκη, διαφέρει από εκείνο του άπλου, καθημερινού ανθρώπου.

- 20 Το θέμα αυτό εξετάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.
- 21 Jakobson 1960, 358 [= 1981, 27]. Για τον ρόλο των διαφορών (ως αντιθέσεων η έτεροτήτων) στην γλώσσα όπως αντιμετωπίζεται από την σύγχρονη γλωσσολογία ιδ. Μπαμπινιώτη 1980, 128 κ.έξ.
- 22 Jakobson 1981, 92· πβ. και τα λεγόμενα περί Jakobson, ανωτ. κεφ. 1.
- 23 Πβ. ανωτ. κεφ. 1 τα λεγόμενα περί Jakobson και κεφ. 3 («Προθετικότητα»).
- 24 Το θέμα συζητείται εκτενώς εν σχέσει προς την προθετικότητα ανωτ. κεφ. 3 («Προθετικότητα»).
- 25 Culler 1975, 55-74.
- 26 Για την *Ανασκόπηση* (Retrospect) ιδ. ανωτ. κεφ. 1, σημ. 62.
- 27 Πβ. ανωτ. κεφ. 3 («Προθετικότητα»).
- 28 Jakobson 1960, 368 [= 1981, 39].
- 29 Ο. Ελύτη, *Ο ήλιος ο ήλιότορας* (1971), 9.
- 30 Jakobson 1971 (SW II), 352.
- 31 Πβ. Θαβώρη 1966 και Στάθη 1973, 50-51.
- 32 Πβ. Jakobson 1960, 373 κ.έξ. [= 1981, 44 κ.έξ.].
- 33 Jakobson 1960, 358 [= 1981, 27].
- 34 Για την «σύγκλιση» και συσσώρευση διαφόρων ύφολογικών γλωσσικών στοιχείων πβ. όσα είπαμε στο κεφ. 3 αναλύοντας τους στίχους του Ελύτη «Βλέπεις, είπε, είναι οί Άλλοι...».